

Станіслав: Станіславське обласне видавництво, 1957. – 317 с. 39. Репресії проти УСДП // Діло. – 31 липня 1924. – С. 3. 40. ЦДАГО України – Ф. 6. – Оп.1. – Спр.52. – 334 арк.

Владимир Мисько

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕСНОЙ ПОЛИЦИИ В РЕАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ ПОЛЬШИ ОТНОСИТЕЛЬНО ЛЕВОРАДИКАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ (1919–1926 РР.)

В статье исследованы особенности деятельности местной польской полиции в период 1919–1926 гг. в реализации государственной политики Польши относительно леворадикального движения в Западной Украине. Проанализировано и систематизировано основные мероприятия силовых структур в Западной Украине относительно представителей и сторонников коммунистической идеологии.

Ключевые слова: польская полиция, леворадикальное движение, Западная Украина, арест, слежение.

Volodymyr Misko

THE ACTIVITY OF THE LOCAL POLICE IN THE EXECUTION OF THE POLISH STATE POLICY CONCERNING LEFT RADICAL MOVEMENT IN WESTERN UKRAINE (1919–1926)

In the article the peculiarities of the activity of the local Polish police during 1919–1926 in the execution of the Polish state policy concerning left radical movement in Western Ukraine are examined. The main actions of the power structure in Western Ukraine concerning the representatives and the supporters of the communist are analyzed and systematized.

Key words: the Polish police; left radical movement, Western Ukraine, arrest, spying.

УДК 94(477.82)1920/1930:271.22(477)

Вікторія Ткачук

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНО-ЦЕРКОВНОГО РУХУ ПРАВОСЛАВНИХ УКРАЇНЦІВ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1920–1930-ТІ РР.) У ФОРМУВАННІ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

У статті висвітлюється питання розгортання національно-церковного руху в православній церкві міжвоєнної Польщі. Зокрема, проаналізовано основні його етапи, що ілюструють поступові якісні зміни у ствердженні національної ідентичності православних волинян та дають можливість простежити тенденції консолідації представників української нації у межах міжвоєнної Польської держави.

Ключові слова: національно-церковний рух, православ'я, національна свідомість, Західна Волинь, польський уряд.

Процес державотворення – явище складне й багатовекторне. Навіть після проголошення державної незалежності, українське суспільство розбудовує власну націю. Вагому, хоча далеко не однозначну роль у націотворчому процесі впродовж віків відігравали православна релігія та церква як суспільна інституція.

На особливу увагу заслуговує роль православної церкви у суспільному житті українців Західної Волині впродовж міжвоєнного періоду (1920–1930-ті рр.). За незначних (з історичного погляду) двох десятиліть, перебуваючи під владою Другої Речі Посполитої, корінне населення регіону продемонструвало невпинне зростання самосвідомості, що на церковно-релігійному ґрунті творило масовий український національний рух.

Сучасне українське суспільство з цих історичних подій може винести цілу низку уроків патріотизму і релігійності. Міжетнічні, національні, внутрішньоцерковні, міжконфесійні, державно-церковні проблеми міжвоєнної Західної Волині рефлексують у сьогодення. Тому їх вивчення і врахування причинно-наслідкових зв'язків є важливим завданням для істориків, соціологів,

політологів, психологів. Наукове опрацювання історичного досвіду має стати підґрунтям для нинішнього державотворчого процесу і пересторогою щодо помилок минулого.

Розвиток національно-церковного руху в міжвоєнній Західній Волині знайшов певне відображення й оцінку в працях українських та зарубіжних авторів. Це питання аналізували у своїх дослідженнях, що стосуються проблем націотворення, науковці Я. Грицак [1], І. Лисяк-Рудницький [2], Г. Касьянов [3], М. Грох [4], Е. Сміт [5] та ін.

Основою глибокого дослідження національно-релігійних процесів у міжвоєнний час стали праці з етноконфесійної проблематики Н. Стоколос [6], С. Здіорука [7], релігієзнавчі студії А. Колодного [8], Л. Філіпович [9], етнополітичні та політологічні – С. Макарчука [10], В. Гона [11].

Досліджуючи проблеми українсько-польських взаємин у міжвоєнний час, не оминули увагою церковно-релігійного життя православних волинян М. Кучерепа [12], В. Менджецький [13], С. Степень [14]. У контексті вивчення історії православної церкви цією темою цікавилися В. Борщевич [15–16], М. Папежинська-Турек [17] та ін. Однак проблематика національно-церковного руху православних українців Західної Волині ще містить низку нез'ясованих питань.

Тому, спираючись на певне коло джерел та наукової літератури, автор має мету: на основі комплексного дослідження міждисциплінарних наукових напрацювань змоделювати цілісну картину національно-церковного руху православних українців Західної Волині у 1920–1930-х рр.

Завдання дослідження – визначити чинники, що впливали на процес формування та розгортання українського національного руху саме на церковно-релігійному ґрунті, окреслити етапи цього руху, що ілюструють поступові якісні зміни у ствердженні національної ідентичності православних волинян, простежити тенденції національно-церковного руху щодо консолідації української нації у межах тогочасної Польської держави.

Очевидно, що вивчення явища націотворення вимагає визначення таких понять, як етнос і нація та пов'язаних з ними форм ідентичності. Розглядаючи різноманітні підходи щодо пояснення феномену етнічного та національного, стикаємося з неможливістю розмежування цих понять. У найрізноманітніших визначеннях вони, зазвичай, мають спільні складники: групову назву, зв'язок з певною територією, історичну пам'ять, спільну мову та елементи культури, почуття солідарності.

Цікаву інтерпретацію цих понять пропонує С. Оссовський. Він стверджує існування двох рівновартісних, незалежних одна від одної форм ідентифікації із середовищем – "батьківщиною". Перша – "особиста батьківщина" – безпосередні особисті стосунки, прив'язаність до середовища, певний уклад життя. Вона стосується, зазвичай, невеликої території, званої безпосередньо, людського колективу, у якому більшість знають один одного. Інший тип зв'язку спостерігається при самоототожненні особи з більшою територією і ширшою групою людей. На переконання особи, тут вона належить до конкретної людської спільноти – нації. Цей ширший простір самоідентифікації С. Оссовський називає "ідеологічною вітчизною" [13].

Фактично усі дослідники приходять до висновку, що поняття "етнос" і "нація" є відображенням різних періодів розвитку одного явища – свідомості (ідентичності). "Перетворення етносу в націю відбувається шляхом зростання і поглиблення його самосвідомості. Пасивна етнічна самосвідомість розвивається в активну національну. Етнічна свідомість, опираючись на консервативний механізм традиції, забезпечує збереження і передачу з покоління в покоління етновизначальних рис матеріальної та духовної культури, мови, ментальності тощо. Етнос на відміну від нації не усвідомлює свою єдність в межах власної етнічної території, має несформовані національні інтереси, а тому нездатний створити незалежну національну державу" [18].

Сучасні дослідження стверджують нерозривний зв'язок між націотворенням та модернізаційними процесами в суспільстві. У процесі переходу від маломобільного й малоосвіченого суспільства до мобільнішого і освіченішого відбувається "національна мобілізація" суспільства – на основі етнічних спільнот формуються модерні нації [3, с. 117–118]. Е. Сміт, окрім модернізації, виділяє низку зовнішніх чинників, що породжують зміни у змісті етнічної ідентичності. Це "війни і завоювання, вигнання і поневолення, доплив іммігрантів та релігійне навернення" [5, с. 35]. Усі ці чинники мали вплив на українську спільноту досліджуваного періоду.

Можна стверджувати про те, що після подій Української революції 1917–1921 рр. українська нація вже сформувалася і навіть змогла створити власну державу. Досліджуючи філософію українського буття, до цього ж висновку приходять О. Мостяєв. Він виділяє в українському суспільстві цього періоду низку ознак: упродовж XIX ст. стандартизується літературна національна мова, формується національна історія, українська філософська думка; на українських землях, що до революції входили до Російської імперії, існував спільний економічний простір; УНР утвердила українців як політичну націю: створено законодавчу основу для єдиних юридичних прав і обов'язків, здійснено спроби уніфікації територіально-адміністративного устрою країни; в країні існувала, нехай

і сільська за формою, але спільна для переважної більшості українців масова культура [19]. Усе це – ознаки модерної нації.

Поразка революції 1917–1921 рр. перекреслила значну частину цих здобутків і суттєво позначилася на свідомості українців. Серед провідних українських діячів прискорився поділ національних поглядів на радикальні та демократичні. Селянство ж, змучене нестабільністю, втрачало інтерес до патріотичних гасел. На думку В. Менджецького, воно "відрікалося від будь-якої національної ідеології, повертаючись до самовизначення "тутешні, мужики, православні" [13]. Така форма ідентифікації підкреслювала споконвічний тісний зв'язок етнічного і релігійного в житті українського народу.

У первісних суспільствах релігія була найсуттєвішою формою прояву етнічного, відмінного від уявлень інших етносів. Це стосується в подальшому й християнства, що, залишаючись єдиним догматично, в усіх інших проявах для кожного народу стає самотнім.

Після хрещення Русі почалася адаптація християнства, набуття ним українських етнічних ознак. Відбувається утвердження православної, так згодом і унійної (постання Української греко-католицької церкви) традицій у християнстві. Обидві церкви, попри їхні внутрішньоконфесійні особливості та територіальну локалізацію, стали центрами інтеграції українського етносу, складовими частинами його духовності й відіграли свою роль у процесі націотворення. Особливо це підтверджує міжвоєнна доба (1920–1930-ті рр.), що стала періодом справжнього концентрату суспільних трансформацій, зумовлених зміною територіальної карти Європи.

Це стосується й теренів Західної Волині, що потрапили під владу новоствореної Польської держави. При цьому українське населення змогло зберегти тут ознаки модерної нації: воно компактно проживало на своїй історичній території, було суспільно структурованим, мало усталену мову, культуру, історичні традиції, сповідувало власну релігію. Однак на початку ХХ ст. Волинь залишалася одним із найбільш економічно відсталих регіонів. Виробництво на 93,3 % було сільськогосподарським. У 1930-х роках інтелігенція становила близько 2 % усього українського населення у Польщі, з них на Волині – лише 16–17 % від загальної кількості [14, s. 112].

На думку Я. Грицака, низький рівень модернізації українського селянства (у тому числі й волинського – В. Т.) у Російській імперії мав також позитивні моменти. Зокрема, він дезактивував проникнення русифікаційних впливів у це середовище [1, с. 12]. Проживаючи у світі "особистої батьківщини", українське селянство не відчувало потреби у постійному підтвердженні своєї етнонаціональної окремішності. Це пояснюється й особливостями української ментальності. Серед них дослідники виділяють "інтроверсивність вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, що виявляється у зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу" [20, с. 108]. Серед найдорожчих цінностей світу українство безпомилково визначало релігію і землю як втілення духовного і матеріального.

Друга Річ Посполита була так званою "католицькою державою", а волинське населення традиційно православним. Згідно з переписом 1921 р. українцями себе визнали 68,4 % населення Волині, православними – 74,2 % [21, с. 135–138]. Отже, можна говорити про те, що конфесійна приналежність волинян ототожнювалася з національною. Панівне положення Російської православної церкви в імперії Романових позначилося на волинських землях широкою мережею православних парафій. Згідно з даними Волинського воєводського управління у 1921 р. на Волині діяло 799 православних парафій із загальної кількості 1169 таких парафій в усій Польщі [22, к. 3]. Вони адміністративно об'єднувалися у Волинську єпархію.

Якщо розглядати церковно-релігійне життя православних українців Волині у міжвоєнну добу з погляду націогенези, то його можна поділити на чотири періоди, що позначилися низкою подій, що так чи інакше впливали на усвідомлення українською православною громадою своєї "ідеологічної Батьківщини", ототожнення себе з українською нацією, культурою, укладом життя, з власною релігією.

Перший період охоплював 1921–1925 рр. На нашу думку, це був час так званого "пробудження". Стосовно цього етапу не можна ще говорити про церковно-культурний рух православних волинян як оформлене національно-церковне явище. Рівень національної свідомості залишався низьким. Розуміння церкви зводилося до задоволення релігійних потреб і збереження традицій через власну парафію. Однак характерною і дуже важливою ознакою цього періоду було прискорене поповнення інтелігентського прошарку волинського суспільства і згуртування його на церковному ґрунті.

Як зазначав С. Стемпень, поповнення рядів інтелігенції на Волині прискорилося зі зростанням "інтелігентського руху на користь українізації Православної церкви" [14, s. 120]. Дослідник звертав також увагу на активне проникнення селян до інтелігентського прошарку, значну динаміку його розвитку поряд із пришвидшенням процесу урбанізації [14, s. 115].

Одним із джерел поповнення лав інтелігенції було духовенство. На думку В. Борщевича, важливу роль у цьому процесі відіграли волинські священнічі династії [16, с. 88]. Поповнювала інтелігентський прошарок і Кременецька духовна семінарія. Вона, за словами І. Власовського, покликала до життя молоду генерацію українського національно свідомого духовенства. [23, с. 104–105]. Це було рядове парафіяльне духовенство, яке здебільшого зберігало українські етнонаціональні традиції в православній церкві й користувалося довірою парафіян.

У першій половині 1920-х рр. на території Польщі осіло близько 15 тис. українських політичних емігрантів [14, с. 118], з яких принаймні третина репрезентувала інтелігенцію. Частина УНРівської еміграції оселилася в Західній Волині й присвятила себе праці на духовному поприщі. Серед них священники П. Ведибіда-Руденко, Я. Костецький, В. Варварів, П. Пащевський, П. П'ятченко, Л. Воронюк, І. Губа, П. Сікорський та ін. Ще одна частина українських емігрантів стала авангардом формування українського політичного табору в Польщі. На Волині у різний час діяло понад 20 політичних угруповань, які більшою чи меншою мірою залучалися у національно-церковну діяльність. Особливо активними на церковній ниві були представники лояльного табору. Вони вважали, що союз Ю. Пілсудсудського і С. Петлюри (1919–1920 рр.) сприятиме подальшій взаємовигідній співпраці з поляками. Цей табір представляли П. Певний, М. Ковальський, С. Тимошенко, О. Алмазов. Сюди входили також Є. Богуславський, М. Тележинський, С. Скрипник, І. Власовський, які мали богословську освіту та інші.

На нашу думку, вибір саме церковної сфери для ствердження національних ідей був не випадковим для українських емігрантів у Західній Волині, а зумовлювався належною оцінкою значення релігії та церкви для української громади, особливостями внутрішньоцерковного устрою Волинської єпархії, конфесійною та національною політикою урядів Польщі тощо. Варто звернути увагу й на те, що церква належить до суспільних інституцій, для яких радикалізм є несприйнятним. І це певним чином теж було підґрунтям для угодовських позицій.

Отже, колишні діячі Української Народної Республіки політично та національно виступали активною силою. Основне завдання вони вбачали у зміцненні національної свідомості волинян. Для цього використовувався феномен історичної пам'яті. Історична аргументація національних домагань українців – нав'язування до апостольських соборних традицій в Українській православній церкві ще до підпорядкування її Московським патріархатом у 1686 р., відновлення цих традицій у XVIII ст. на українських землях у складі Польщі – стало гаслом українського національно-церковного руху на Волині у міжвоєнний час.

З перших повоєнних років у православній церкві в Польщі розпочалися кардинальні організаційні зміни – налагодження відносин із державною владою, організаційне становлення Волинської єпархії, проблеми щодо проголошення автокефалії тощо. Проте церковне життя на такому суспільному рівні мало цікавило православного селянина. Піднесенню рівня національної свідомості українців Волині сприяла політика польської влади у релігійній сфері. Вона вже у перші повоєнні роки низкою реформ зніщувала втручання в "особисту батьківщину" волинської української громади. Порушення її внутрішнього комфорту викликало стрімкий процес ототожнення з "ідеологічною батьківщиною". Таке явище етнополітологи називають етнополітичною поведінкою – реакцією спільноти на оцінку свого становища у певних суспільно-політичних умовах. При цьому механізм виникнення такої реакції уподібнюють дії взаємозалежних історіософських дефініцій "виклику" та "відповіді" [11, с. 20].

Польська влада почала реалізацію політики щодо православних волинян із посягання на найдорожче, сакральне. Саме так розцінювались її наміри спільно з римо-католицькою церквою (далі – РКЦ) відібрати у православних вірних їхні святині. Згідно з розпорядженням комісара східних земель від 12 травня 1919 р. усі православні храми, перероблені зі скасованих римо-католицьких костелів і каплиць, передавалися римо-католицькому духовенству. Згідно зі списком, складеним католицькою єпархіальною курією у 1921 р., у тій частині Луцько-Житомирської єпархії, що перейшла під владу Польщі, тобто на Волині, ревіндикації (поверненню – В. Т.) мали підлягати 34 православні об'єкти, у тому числі й монастирі [24, к. 98].

З боку православного населення та кліру відбирання святинь трактувалося як удар по православ'ю – не лише матеріальний, а й моральний, а то і як акт католицького фанатизму. Ревіндикації, що охопили Волинь, спричиняли постійні конфлікти між православними й католиками. Зрештою виникла настільки загрозлива ситуація, що задля уникнення подальших ускладнень, ревіндикації було припинено [25, к. 174].

Подібну реакцію викликали намагання уряду провести скорочення кількості православних парафій, наміри впровадження до церковного вжитку григоріанського календаря, спроби парцеляції (переділу) церковних земель на користь осадництва. Протести української громади Волині були настільки активними, що влада змушена, принаймні офіційно, припинити впровадження цих реформ.

Цей період ознаменувався також і певними, хоча й формальними, кроками щодо українізації церковного устрою. Г. Касьянов зазначав, що коли "для державних націй питання стандартизації мови було лише частиною процесу впорядкування, зміцнення та стабілізації системи суспільних, культурних зв'язків всередині нації, то для бездержавних народів "мовне будівництво" перетворювалося на революційне гасло" [3, с. 114].

У цей час прийнято низку церковних рішень щодо українізації церковного устрою. Їх порушувала церковна влада. Ці правові акти мали лише декларативний характер. Вважаємо, що цим проросійська православна влада намагалася утвердитися в очах своїх вірних у нових, неприйнятних для неї політичних умовах. Насправді ж національна незрілість та низька суспільна активність вірних давали змогу церковній владі нехтувати законними вимогами українізації. Тут її дії збігалися з негативним ставленням польської влади до національно-церковних домагань українців, що була стримуючим чинником щодо українізації. Як наслідок, до середини 1920-х рр. богослужіння українською мовою відправлялися лише приблизно у 20 парафіях Волинської єпархії [15, с. 45].

Травневий переворот 1926 р. і прихід до влади Ю. Пілсудського ознаменували початок наступного періоду в житті православних волинян-українців. Він тривав до кінця 1920-х рр. Новий уряд обіцяв підтримку національно-церковним прагненням українців в обмін на політичну співпрацю. На Волині позицію уряду на посаді волинського воєводи представляв Г. Юзевський. Така співпраця, хоч і була дуже поміркованою, усе ж позначилася певними успіхами для українців. У цей час волинська українська інтелігенція починає активно виконувати свою місію "будителя нації". Український національно-церковний рух починає набирати організаційних форм.

Осередком руху стає м. Володимир-Волинський, а на чільне місце в осередку висувається активний громадський діяч, просвітянин А. Річинський. Він гуртує навколо себе свідомих церковників, які не лише виголошують актуальні гасла, а й намагаються надавати безпосередню допомогу парафіянам у їхніх домаганнях. Вони вивчають ситуацію у парафіях, звертаються з проханнями українізації богослужінь до духовної консисторії, митрополита, президента Речі Посполитої. Саме А. Річинський у 1926 р. висуває ідею скликання православного церковного з'їзду для вирішення релігійних проблем у Волинській єпархії. За підтримки польської влади такий з'їзд відбувся у червні 1927 р. у м. Луцьку. Через заборону митрополита, волинське духовенство не взяло участі у з'їзді. Тому прийняті рішення в справі українізації та демократизації церковного устрою стали своєрідною програмою боротьби національно-релігійного руху з церковною владою, проросійським духовенством та асиміляційними діями з боку римо-католицької церкви (РКЦ) та Польської держави [26, арк. 24–28].

Помітну роль у пробудженні національної та віросповідної ідентичності відіграла низка громадських віч, що після Луцького з'їзду скликалися у містах воєводства. На цих вічах інтелігенція інформувала волинян про ухвалені рішення, обґрунтовувала їх історичну правомірність та потребу втілення для православної громади. Таку ж роль починають відігравати й періодичні видання – "Рідна церква", "Українська нива", "На варті", "Духовний сіяч".

Діяльність інтелігенції принесла результати. Про зростання національної свідомості українців Західної Волині яскраво свідчать результати проведеного у 1927 р. плебісциту щодо мови богослужінь. Згідно з ним, 572 сільські громади Волині висловилися за українську мову [23, с. 56].

Важливим явищем цього періоду став перехід православних українців до вищого рівня усвідомлення церковних проблем: окрім суто парафіяльних, їх дедалі більше починають цікавити загальноцерковні питання. Зокрема, це стосувалося проблеми невизначеності правового статусу Автокефальної православної церкви у Польщі (далі – АПЦП), що не могла повноправно боронити своє майно. Ця проблема загострюється наприкінці 1920-х рр., коли РКЦ знову почала реалізацію ревіндикаційних планів. У листопаді 1929 р. католицькі єпископи подали до суду цивільні позови проти АПЦП про повернення давніх костелів і монастирів. Загалом було подано 755 позовів [27, к. 282]. Згідно з даними Луцької єпископської курії, 302 об'єкти, що були предметами позовів, знаходилися на Волині [28, с. 6].

Захист власних церков об'єднував українську громаду, змушував шукати витоків проблеми, що, звісно, лежали у площині національної та визнанневої окремішності. Розпочалися масові протести проти ревіндикаційних намірів. Особливо сильний супротив викликала звістка про вимоги ревіндикації Свято-Успенської Почаївської лаври. Лише за грудень 1929 р. до президента Речі Посполитої надійшло 53 протести від православних мешканців Волині проти ревіндикації [29, к. 11].

Слід відзначити, що особливістю антиревіндикаційних протестів цього періоду було складання історичних довідок про існування тієї чи іншої церкви задля обґрунтування правомірної приналежності її православної громаді. Такий підхід виконував ще освітню та пам'яткоохоронну функції.

Політична ситуація активізувала соборноправні вимоги, продиктовані потребою внутрішнього впорядкування церковної організації. Загроза ревіндикації змусила православну ієрархію йти на

зближення з українською громадськістю. Наприкінці 1929 р. Синод оголосив про необхідність термінового скликання Помісного собору АПЦП. Не чекаючи порозуміння з державною владою, українці розпочали вибори делегатів на собор. Широка виборча кампанія розгорнулася безпосередньо у парафіях. Відбувалися зібрання, на яких обговорювалися проблеми православ'я.

Масова активізація українського національно-церковного руху на тлі активізації радикального українського націоналізму занепокоїла урядові кола. Скликання собору заборонили. Зупинена польською владою ревіндикаційна акція змінила позицію православної ієрархії у цій справі. Вона відмовилася від ідеї скликання собору: адже це спричинило б широкий доступ української громадськості до церковного управління. Українська громадськість, своєю чергою, була заспокоєна грамотою президента Речі Посполитої від 30 травня 1930 р., у якій говорилося, що "настав час, аби побажання вищих керівників Православної церкви в Польщі, як і всіх горожан Польської республіки православної віри були здійснені, і в Польщі відбувся б, згідно зі святими канонами, Помісний собор" [23, с. 80].

Собор так і не відбувся, справа стала на шлях довготривалих приготувань та переговорів. Проте навіть постійне створювання "передсоборного настрою" було імпульсом для активізації православних волинян.

Третій період розвитку національно-церковного руху на Волині можна окреслити першою половиною 1930-х рр. Цей період у організації національно-церковного життя на Волині характерний провідною роллю Української парламентської репрезентації Волині (далі – УПРВ), що сформувалася після виборів 1930 р. У 1931 р. на базі УПРВ було створено Волинське українське об'єднання (далі – ВУО). Декларація ВУО визначала мету волинської урядової політичної еліти в церковних справах. У ній зазначалося, що ВУО "прямує до того, аби в Автокефальній Православній церкві в Польщі додержано було всі права соборності, і щоб український нарід мав церковну ієрархію, рідну йому по національності і духу, і щоб Службу Божу правилося на мові, зрозумілій українському народові" [30, с. 3].

З ініціативи УПРВ наприкінці 1931 р. створено "Товариство імені митрополита Петра Могили", що стало своєрідним церковно-громадським центром Волині. Мережа його філій швидко розгорталася у повітових містечках воєводства. У листопаді 1931 р. до його складу входило 167 осіб, а на кінець грудня 1932 р. – 635 [31, арк. 203]. Товариство розгорнуло значну просвітницьку та видавничу діяльність.

Не без допомоги УПРВ, у 1932 р. відбулася висвята на вікарного Луцького єпископа українця – архімандрита Полікарпа (Сікорського). Це поклало початок формуванню української православної ієрархії. Завдяки діяльності єпископа Полікарпа, Луцьк став центром українського національно-церковного руху, який у цей час можна характеризувати як масовий. Таку масовість найбільш виразно засвідчили події вересня 1933 р. у Почаївській лаврі.

Святкування з нагоди ювілею архипастирського служіння митрополита Діонісія перетворилися на антиросійську маніфестацію. Такого напрямку урочистостям надали волинські парламентарі за згодою воєводи Г. Юзевського. Але це вже був не агітаційний виступ лідерів. Це був масовий протест і вимога українського суспільства Волині задовольнити свої національні потреби у православної церкви. Даючи оцінку почаївській маніфестації, митрополит Іларіон (Іван Огієнко) писав: "Можна по-різному дивитися на цю протимосковську маніфестацію, але 15–20 000 учасників говорили про її поважність. Це справді був поважний протест проти московства на Волині, а його розвелось тут аж надто багато" [32, с. 362]. Її підтримка викликала низку народних віч у Волинському воєводстві. Вони відбулися у Рівному, Дубно, Володимирі-Волинському, Межиріччі, Кременці й інших містах та містечках краю.

Дуже швидко почаївська маніфестація принесла позитивні результати. Деяких найбільш запеклих священників-русофілів переведено за межі Волині. 2 березня 1934 р. на засіданні Священного синоду митрополит Діонісій зрікся керування Волинською єпархією. Із 15 квітня 1934 р. нею почав керувати українець – архієпископ Олексій [12, с. 124].

Факт призначення на Волинь єпископа-українця став ще одним кроком до творення української ієрархії і засвідчив міць українського національно-церковного руху. Архієпископ Олексій відкрито висловився за українізацію церкви у Волинській єпархії. Відразу провівши цілу низку нових призначень та переміщень на посадах і в єпархіальному управлінні, і серед духовенства. Секретарем Волинської духовної консисторії став відомий український громадський діяч І. Власовський. 23 жовтня 1934 р. видано розпорядження про використання української мови у церковній адміністрації і кореспонденції православного духовенства з єпархіальними інституціями [33, с. 2]. Скликання архієпископом Олексієм волинського єпархіального зібрання у січні 1935 р. у м. Кременці стало ствердженням соборноправних традицій в АПЦП. Про це свідчить присутність на зібранні усіх православних депутатів й сенаторів Волині, голови управи "Товариства імені

митрополита Петра Могили" С. Тимошенка та члена управи М. Ханенка, представників Кременецької духовної семінарії, Рівненської та Кременецької українських гімназій та ін. [34, с. 63].

Волинське єпархіальне зібрання 1935 р. можна вважати заключним актом третього періоду розгортання національно-церковного руху українців в Польщі. У цей період усвідомлення національної та віросповідної ідентичності волинян-українців стало масовим явищем, національно-церковний рух мав особливо значні здобутки, заклавши основи української православної ієрархії, створивши громадські інституції, розгорнувши видавничу діяльність, українізувавши церковну адміністрацію. На 1 листопада 1935 р. у Волинській єпархії процес українізації певною мірою торкнувся 423 парафій із усіх 678 парафій єпархії [35, арк. 6–7].

Друга половина 1930-х рр. є останнім – четвертим періодом – національно-церковного руху православних українців Волині. Він, на жаль, не був сприятливим у напрямі примноження здобутків української православної громадськості. Після смерті Ю. Пілсудського (1935 р.) в урядових колах запанували інші погляди щодо вирішення проблеми "східних кресів" і панівного там православ'я. Яскравим проявом зміни політики польського уряду щодо українців Волині стало переведення у квітні 1938 р. волинського воєводи Г. Юзевського на аналогічну посаду до Лодзі й призначення на цю посаду послідовника нової урядової політики О. Гауке-Новака.

Нова урядова політика реалізовувалась двома шляхами. У першому випадку зусилля скеровувалась на полонізацію українського населення та АПЦП. У другому – починалося відкрите, а згодом і насильницьке навернення православних у католицизм. Інший напрям, що активно реалізовувався військовими та польським населенням, набув особливо трагічного для волинян характеру.

Процес українізації АПЦП почав уповільнюватися. Православна ієрархія, бачачи зміну політичної ситуації, почала зміцнювати проросійські позиції і відтягувати з наданням дозволу на українську відправу. На адресу УПРВ стала надходити значна кількість листів від українського православного населення з проханнями про допомогу у вирішенні проблем українізації богослужінь. Проте сам архієпископ Олексій визнавав, що "нині дуже важко повернутися до проведення доукраїнізації Православної церкви, тоді як в попередній період адміністративна влада сама прагнула українізації церковного життя" [36, арк. 31].

У нових політичних умовах українцям удавалося досягти позитивних результатів. Зокрема, у кінці 1938 р. дозвіл на відправу літургій українською мовою отримали парафії с. Куніна Кременецького повіту [37, арк. 10], с. Столпина і с. Арестова Рівненського повіту, с. Івачкова Здолбунівського повіту, с. Сапанова Кременецького повіту, м. Устилугу Володимирського повіту, с. Жабчого Луцького повіту [38]. У матеріалах архіву православної митрополії у Варшаві нумерація сторінок відсутня.

Особливої гостроти у цей час набула проблема ліквідації Кременецької духовної семінарії, що була на Волині єдиним навчальним закладом для релігійної підготовки дітей православних українців. Підготовка кадрів священників уже від перших років навчання, тобто з 10–11-літнього віку, мала зосереджуватися у польському середовищі. Починаючи з 1935/1936 н. р., семінарія підлягала поступовій ліквідації – не проводилися вступні іспити, закрито перший клас [39, к. 5].

Як писав І. Власовський, вона вже покликала до життя молоду генерацію українського духовенства. Її вихованці, "не піддавались полонізації, – навпаки, у переважаючій більшості вони в старших класах були вже зовсім свідомими українськими патріотами" [23, с. 104–105].

Наприкінці 1930-х рр. наступ на православ'я проявився в акції ревіндикації душ, проведених міністерством військових справ і Корпус охорони прикордоння (КОП). Уже перші кроки реалізації ревіндикаційної акції викликали гостре невдоволення православних волинян. Опір населення покликав за собою репресії з боку виконавців акції. Як писав у рапорті до Кременецької духовної консисторії один із настоятелів парафії: "Нарід стероризовано, нема жодного права, за малу розмову тягнуть на допит і підводять до протидержавного характеру, а для уникнення наслідків радять переіменувати віру" [40, арк. 2]. Зміна православної віри на католицизм ототожнювалася зі зміною національності з української на польську.

Незважаючи на репресивний характер ревіндикаційної акції, вона наражалася на загальний опір. Зокрема священник із с. Боложівки Кременецького повіту повідомляв: "Солтис, десятники і військові з багнетами ходять від хати до хати і всіх, кого зловлять, примусово заводять до шкільного будинку, а там вже п. поручник сам відбирає у них підписи. Налякані люди тікають хто куди: в поля, ліси, до міста, аби не бути вдома" [40, арк. 25].

У повідомленні командування Другого військового округу міністру військових справ за 1938 р. про перебіг ревіндикаційної акції повідомлялося про те, що кількість навернених в усій Волині перевищує 12 тис. осіб [41, с. 698]. Проте такі дані викликають сумніви. Населення, яке вдалося насильно навернути і яке документально вже вважалося католицьким, досить часто поверталось

до православної віри або просто й надалі відвідувало православні храми. Зокрема, до православ'я повернулися жителі с. Гриньок Кременецького повіту, с. Бущі Здолбунівського повіту, с. Підлужжя Дубнівського повіту та ін. [40, арк. 7, 19 зв]. Силу національної та релігійної стійкості українців яскраво ілюструє такий факт, що коли міністр віросповідань В. Свентославський перебував із візитом у м. Луцьку, до нього зі скаргою щодо релігійного навернення прийшла делегація православних українців. Один із делегатів звернувся до міністра: "Скажіть нам, пане міністре, чи нам треба закопуватися у землю зі своєю вірою? Коли треба, то ми готові" [6, с. 230].

Полонізація й окатоличення українців як нації було для поляків справою непростюю, а, найімовірніше, неможливою. Як писав М. Сивіцький: "При Гауке-Новаку кров ще не лилась, але всі ознаки вказували на те, що вибух наближається невблаганно. Народ український Волині дуже швидко ставав нацією, ні в чому не гіршою від польської" [42, с. 195].

Загрозлива ситуація у регіоні, викликана новою урядовою політикою, активізація націоналістичного підпілля дещо охолодили державну владу. Самі організатори ревіндикаційної акції почали критикувати методи її реалізації. На кінець міжвоєнного двадцятиліття уряд навіть спромігся законодавчо визначити правове положення АПЦП. Через початок Другої світової війни застосування цих законів не було перевірене часом.

Аналіз етапів національно-церковного руху православних українців Волині у міжвоєнний час дає можливість зробити певні висновки. В окреслений період цей рух пройшов значну еволюцію, позначившись зростанням національної та релігійної свідомості волинян і ставши явищем не лише безперервним, а й якісно зростаючим. Населення Західної Волині від початку 1920-х рр. до кінця міжвоєнної доби із сірої маси так званих "тутешніх" виросло у свідому українську православну націю. Провідну роль у цьому процесі відіграла інтелігенція.

Відстоювання власних національно-культурних та церковно-релігійних особливостей стало могутнім засобом протидії урядовій політиці національної асиміляції та релігійної інтеграції православних волинян із польською нацією і римо-католицькою церквою.

Якщо взяти за основу визначення С. Здіорука, згідно з яким "Національною Церквою є Церква будь-якої конфесії, яка функціонує в певний історичний період, опираючись на свою традицію, на означеній території; сприяє, набувши етноконфесійної специфіки, поступу етнокультури, самосвідомості й державницького менталітету даної нації та має значний рівень поширення серед населення країни чи в середовищі конкретної нації" [7, с. 95–96], то проведене дослідження доводить, що у міжвоєнну добу в Західній Волині під владою інонаціональної та іновірної держави було розгорнуто могутній рух за розбудову української національної церкви. Визначальну роль у національно-церковному процесі в Західній Волині відіграв релігійний чинник. Приналежність до православ'я у католицькій державі зміцнювала в українців відчуття окремішності. Захист власної віри, церкви та релігійної культури сприяв консолідації православних волинян-українців як представників модерної української нації. Це явище не обмежувалося Волинським воєводством.

Незважаючи на зусилля польської влади відокремити Західну Волинь від Східної Галичини, "сокальським кордоном" не дало позитивних результатів. Події навколо навернення православних українців у католицизм, руйнування церков на Холмщині й Підляшші зміцнювали ідею соборності і серед українців у Польщі, і серед представників української нації в усьому світі.

Список використаних джерел

1. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Ярослав Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
2. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2-х т. Т. 1 / Іван Лисяк-Рудницький; [пер. з англ. М. Базік, У. Гавриків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєєвої]. – К.: Основи, 1994. – 554 с.
3. Касьянов Г. Теорії нації і націоналізму: монографія / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
4. Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; [пер. с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского]. – М.: Праксис, 2002. – 416 с.
5. Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Сміт; [пер. з англ. П. Тарашука]. – К.: Основи, 1994.
6. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): монографія / Надія Стоколос – Рівне: РІС КСУ – ППФ "Ліста-М", 2003. – 480 с.
7. Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття: монографія / Здіорук С. – К.: Знання України, 2005. – 552 с.
8. Колодний А. Церква в контексті національного самовизначення українців / А. Колодний // Релігія та соціум: наук. журн. Соціол. науки. – Чернівці: Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2008. – № 2. – С. 42–47.
9. Філіпович Л. Етнорелігійне самовизначення українців: історичні етапи і характерні риси / Людмила Філіпович // Релігія та соціум: наук. журн. Соціол. науки. – Чернівці: Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2008. – № 2. – С. 68–76.
10. Макарчук С. Західна Волинь у 20–30-х роках XX ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї) / Степан Макарчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – Вип. 17. – С. 226–238.
11. Гон М. Етнополітична поведінка в умовах перехідного суспільства (Західна Україна 1918 – початку 1930-х рр.) / Максим Гон // Людина і політика: укр. соціал.-гуманіт. наук. журн. – К.: Оранта, 2004. – № 4. – С. 20–33.
- 12.

Кучерепа М. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.): монографія / Микола Кучерепа, Руслана Давидок. – Луцьк: Настир'я, 2001. – 420 с. 13. Меджецький В. Селяни у націотворчих процесах Центральної і Східної Європи у другій половині XIX – на початку XX століття / Володимир Меджецький // Україна модерна. – Л., 2001. – Ч. 6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um6/Statti/4-MEDZHETSKYI%20Volodymyr.htm> – 29.09.2010. 14. Stepień St. Kształtowanie się warstwy iteligenckiej w warunkach braku własnego państwa: Ukraińska inteligencja w Rzeczypospolitej w latach 1918–1939 / Stanisław Stepień // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. – Poznań – Warszawa: Wyd-wo Poznańskiego towarzystwa przyjaciół nauk, 2006. – Т. LXXVI. – S. 111–133. 15. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. XX ст.): монографія / Володимир Борщевич. – Луцьк: Ред.-вид. від. "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 254 с. 16. Борщевич В. Православні священнічі династії Волині у XX ст. / Володимир Борщевич // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне, 2008. – Вип. 14. – С. 86–92. 17. Papierzyńska-Turek M. Mędzy tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia: 1918–1939 / Papierzyńska-Turek M. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. – 484 s. 18. Залізняк Л. Від склавинів до української нації / Леонід Залізняк. – К.: Вища шк., 1999. – 264 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militaryhistory.narod.ru /natiota4yn.html> – 22.08.2010. 19. Грабовська І. М. Філософія українського буття: монографія / Грабовська І. М., Ємець Т. М., Мостяев О. І. – К.: Укр. вид. спілка, 2006. – 295 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.i-c.com.ua/mostyaev/buttia.html> – 28.09.2010. 20. Лобань Т. Особливості українського менталітету та його вплив на процес державного будівництва в Україні / Тетяна Лобань // Людина і політика: укр. соц.-гуманіт. наук. журн. – К.: Оранта, 2004. – № 4. – С. 106–112. 21. В. К. Склад населення Волинської єпархії / В. К. // Церква і нарід. – 1937. – 15 лют. – С. 135–138. 22. Archiwum Akt Nowych (далі – AAN), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Ośwecenia Publicznego (далі – MWR i OP), sygn. 981. Referat wyznania prawosławnego. Informacja wojewody Wołyńskiego: parafje prawosławne na terenie wojewódstwa Wołyńskiego. 1921–1935 гг. 23. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: у 4 т., 5 кн. – Т. 4, кн. 2: (20 ст.) / Власовський І. – Нью-Йорк; Бавнд Брук: Українська Православна церква в США, 1975. – 384 с. 24. AAN, MWR i OP. – Sygn. 859. Sprawy ogólne dotyczące rewindykacji świątyn i gruntów pokatolickich będących w rękach Kościoła Prawosławnego. 1918–1935 rr. 25. AAN, MWR i OP. – Sygn. 851. Sprawy o rewindykacji świątyn. 1921–1936 гг. 26. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 36. – Оп. 13а. – Спр. 238. – 92 арк. 27. AAN, MWR i OP. – Sygn. 1205. Cerkwie prawosławne – sprawy ogólne. 1919–1938 rr. 28. Monografia stosunków wyznaniowych w województwie Wołyńskim. – Łuck: Wołyński urząd wojewódski, 1936. – 152 s. 29. AAN, MWR i OP. – Sygn. 1230 Ławra Poczajowska sprawa rzekomej rewindykacji Klastoru – korespondencja i protesty ludności prawosławnej przesyłane do MWR i OP. 1929–1930 гг. 30. Декларация Волинського Українського Об'єднання // Українська нива. – 15 липня 1931. – С. 3–5. 31. ДАВО. – Ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 3. – 280 арк. 32. Іларіон, митрополит. Фортеця православ'я на Волині Свята Почаївська Лавра / Іларіон, митрополит (Іван Огієнко). – Вінніпег: Накладом Видавничої Комісії при Товаристві "Волинь", 1961. – 397 с. 33. Nowy kurs polityki cerkiewnej na Wołyniu // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – № 49. – S. 2. 34. Wołyńska zebranie djecezjalne // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1935. – № 6. – 10 lut. – S. 63–64. 35. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 2967. – 22 арк. 36. Там само. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 4421. – 35 арк. 37. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 148. – Оп. 5. – Спр. 213. – 13 арк. 38. Archiwum Metropolii Prawosławnej (AMP). – Sygn. R I – 7 C/1093. Akta synodalne. 39. AAN MWR i OP. – Sygn. 1168. Reorganizacja prawosławnych seminariów duchownych w Wilnie i Krzemeńcu, przeniesienie ich do Warszawy. 1935–1936 rr. 40. ДАТО. – Ф. 148. – Оп. 5. – Спр. 191. – 37 арк. 41. Matwiejew G. Akcja "Rewindykacji" na Wołyniu w końcu lat 30-tych XX wieku // Przegląd Wschodni. – 1999. – Т. V. – Z. 4 (20). – S. 679–700. 42. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів: у 3-х т. Т. 1 / Микола Сивіцький; [пер. з пол. Є. Петренка]. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – 344 с.

Виктория Ткачук

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНО-ЦЕРКОВНОГО ДВИЖЕНИЯ ПРАВОСЛАВНЫХ УКРАИНСКИЙ ЗАПАДНОЙ ВОЛЫНИ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА (1920–1930-Е ГГ.) В ФОРМИРОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОЙ НАЦИИ

В статье освещаются вопросы развертывания национально-церковного движения в православной церкви межвоенной Польше. В частности проанализированы основные его этапы, иллюстрирующие постепенные качественные изменения в утверждении национальной идентичности православных волянян и дают возможность проследить тенденции консолидации представителей украинской нации в пределах межвоенной Польского государства.

Ключевые слова: национально-церковное движение, православие, национальное сознание, Западная Волинь, польское правительство.

Viktorija Tkachuk

THE ROLE OF THE UKRAINIAN ORTHODOX NATIONALIST AND CHURCH MOVEMENT IN THE INTER-WAR PERIOD (1920S AND 1930S) IN THE FORMATION OF THE MODERN UKRAINIAN NATION.

In this article some light is cast upon the the question of the development of the inter-war nationalist and church movement in the Orthodox Church in Poland. In particular, an analysis is made of the stages of this movement, which illustrate the gradual qualitative changes in the assertion of national identity on the part of Orthodox Volhynians, and which make it possible to trace certain tendencies with respect to the consolidation of representatives of the Ukrainian nation within the borders of the Polish state during the inter-war period.

Key words: nationalist and church movement, national consciousness, Western Volhynia, Polish government.

УДК 94 (477.83) "1919/1939"–058.2

Михайло Сеньків

РОЛЬ "СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРЯ" У ПОШИРЕННІ АГРОТЕХНІЧНИХ ЗНАТЬ СЕРЕД ГАЛИЦЬКОГО СЕЛЯНСТВА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939 РР.)

У статті доведено, що товариство "Сільський господар" у міжвоєнний період було дієвим засобом поширення передових методів господарювання, агротехнічних знань серед галицького селянства. Воно сприяло піднесенню економіки краю, покращувало добробут хлібороба, підвищувало його агротехнічний та культурний рівень, захищало від полонізації, сприяло формуванню національносвідомих громадян.

Ключові слова: товариство "Сільський господар", агротехнічний рівень, методи господарювання, комасація, національна свідомість.

Впродовж тривалого періоду радянська історіографія грубо фальсифікувала діяльність товариства "Сільський господар", що начебто мало буржуазно-націоналістичний та антинародний характер. На відміну від радянських науковців, історики української діаспори опублікували низку об'єктивних розвідок з досліджуваної проблематики. Найбільшу цінність серед них мають збірник статей "Крайове господарське товариство "Сільський господар" у Львові 1899–1944 рр." [13], а також праця І.Витановича про розвиток української кооперації [4]. Щоправда, вони, головним чином, написані на основі спогадів.

Об'єктивне вивчення досліджуваної проблеми в Україні розпочалося у роки її незалежності. У колективних монографіях "Історія кооперативного руху" [8], "Українські кооператори" [22], а також у працях О.Вербової [3], З.Струк [18–20] та інших, з аналізом розвитку кооперації на західноукраїнських землях побіжно характеризується діяльність товариства "Сільський господар".

Глибоке вивчення проблеми тільки що розпочинається. На сьогоднішній день не має спеціального монографічного дослідження, присвяченого "Сільському господарю". Саме цим визначається актуальність цієї статті.

У 20–30-х рр. ХХ ст. Західна Україна була у складі Польщі. Українці зазнавали соціального та національного гноблення. Польська влада перетворили край в аграрно-сировинний придаток Польської держави. Розвиток промисловості штучно гальмувався, сільське господарство деградувало. На селі панували злидні. Важкі соціальні умови життя українських селян посилювались національно-політичним безправ'ям, занепадом національної культури. Шукаючи порятунку, тисячі галичан емігрували в Канаду, США, Бразилію, Аргентину та інші країни. У 1921–1939 рр. із Західної України виїхало 175 тис. українців [15, с. 119].

Дієвим засобом захисту інтересів українців стала кооперація, зокрема діяльність товариства "Сільський Господар". Відомий кооператор Ю.Павликовський стверджував: "Важке економічне положення нашого рільника велить нам викресати всю силу, якою розпоряджає нація, щоби подати політичну руку загибаючому рільничому світові. Оборона економічних інтересів нашого рільництва рівняється – якщо глянути на суспільне уверстування нашого народу, – обороні самої нації. Близько дев'ять десятих нашого населення є тісно зв'язані з долею рільництва" [21, с. 342].